

О.О. БРАУНЕР ТА ЙОГО ЗООГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Рогожа М.М., канд. іст. наук, доц.

(Київський державний інститут декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені
Михайла Бойчука)

В статті проаналізовано різні аспекти діяльності О.О. Браунера з питань зоогеографічних досліджень Півдня України, їх порівняння з працями інших зоогеографів України.

Ключові слова: О.О. Браунер, зоогеографія, фауна, систематика, історія зоології.

Постать Олександра Олександровича Браунера (1857-1941) в історії української науки зайняла особливе місце [1]. Він – широко знаний український зоолог-систематик і зоогеограф, фахівець у галузі зоотехнії, невтомний дослідник фауни степової України, один з організаторів Одеського сільськогосподарського інституту, уже за такими напрямками зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки.

Шлях до досягнення вершин зоологічної науки в О.О. Браунера був непростим, попри те, що його вчителями були всесвітньо відомі вчені О.О. Ковалевський та І.І. Мечников. Спочатку він пролягав через заняття економіко-статистичною та фінансовою діяльністю, успішну роботу з управління Херсонським, Варшавським, Таврійським й Одеським земськими банками. Однак внутрішній потяг до пізнання таємниць живої природи, душа людини, яка виросла серед природи, взяли своє: уже з перших років самостійної роботи Олександр Олександрович приділяв увагу вивченню природознавства, зокрема, ґрунтознавства, геології та гідрогеології, ентомології, іхтіології, найбільше ж – вивченню фауни півдня України [2].

Науковий спадок видатного українського вченого за радянської доби вивчений порівняно недостатньо, виявлено публікацій про різні напрями діяль-

ності О.О. Браунера лише кількох авторів (Криштофович, Пузанов, Шарлемань, Мигулін). Причин такого стану, на наш погляд, було декілька. По-перше, зоолог О.О. Браунер мав університетську освіту, належав до «старих спеціалістів», крім того, мав дворянське походження та не приховував цього факту своєї біографії, що викликало пересторогу різного роду «висуванців» від науки. По-друге, його організаторський талант і принциповість були потрібні на період налагоджування діяльності наукових установ і навчальних закладів, в подальшому його змушували їх залишати (Одеса, сільгоспінститут; Асканія-Нова) [3]. По-третє, його особистий внесок у розвиток різних напрямів природничонаукових досліджень, особливо у післяреволюційний період, засвідчив його особливу багатомірність наукових інтересів і вподобань. Про вже згадувалося вище. У діяльності вченого дослідники історії зоології особливо вирізняли одну з притаманних йому якостей – концентровану фундаментальність дослідження; стосувалося це нововідкритих видів родини Одонат (Odonata) чи виявлення за 200 км від гирла Дніпра двох реліктових видів бичків (Gobio) [3]. Пропонована стаття покликана розширити уявлення про діяльність О.О. Браунера як зоогеографа Півдня України та зробити порівняння його концептуальних підходів з

основними системами зоогеографічного поділу території України, запропонованими іншими вченими-зоогеографами.

Дослідженням життєвого шляху та наукової діяльності О.О. Браунера займалося порівняно небагато дослідників історії зоологічної науки. Першим опублікував свої враження про О.О. Браунера ботанік А.Н. Криштофович (1937) [4]. Він зазначив, що ще за часів роботи в Одеському земельному банку, на квартирі О.О. Браунера щосуботи за чашкою чаю збиралася група студентів-ентузіастів із природничого відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету. Вони з властивим молодості ентузіазмом обговорювали ті проблеми природознавчої науки, котрі їх університетські викладачі з ними не могли обговорювати в силу різних причин. О.О. Браунер сприяв розвитку природних дослідницьких задатків своїх студентів, завдяки цьому сформувалася з часом значна група фахівців – його учнів: Боровиков (ботанік-фізіолог), Хоменко (палеонтолог), Криштофович (ботанік, палеоботанік), Кириченко (ентомолог), Ерделі (географ), Яцентковський (ентомолог), Киселевич (іхтіолог), Яцентковський (бактеріолог), Сарандакі (ботанік-фізіолог) та інші.

Потрібно відзначити, що найбільш повний аналіз наукової діяльності О.О. Браунера як зоогеографа та запропоновану вченим систему районування території півдня України у порівнянні з системами інших дослідників провів М.В. Шарлемань [5]. Вчений, зокрема, відзначив основні засади, покладені в основу районування території розселення тварин, та підкреслив потребу подальшої роботи над запропонованою зоогеографічною моделлю.

Як вбачається, найбільш повно та досконало життєвий і творчий шлях О.О. Браунера дослідив та проаналізував відомий вчений-зоолог І.І. Пузанов

(1954, 1957, 1959, 1960) [6], який з цього приводу опублікував, крім іншого, й спеціальні дослідження [7, 8]. Він відзначив, що в Одесі сформувалися два крупних фаунисти, які вивчали хребетних Півдня України: О.Д. Нордман та О.О. Браунер. Праця останнього в Одеському сільськогосподарському інституті все більше спрямовувала його на дослідження в галузі тваринництва та вивчення порід домашніх тварин, втім, поряд з цим до кінця своїх днів О.О. Браунер продовжував вивчати фауну України, особливості її поширення в її південній частині. Зазначимо, що ім'я та наукова діяльність О.О. Браунера добре відомі спеціалістам та науковцям не тільки в Україні, але й за її межами. Свідченням тому є майже 50 публікацій з різних питань оцінки наукового добутку вченого (підрах. авт.).

Крім іншого, І.І. Пузанов відкрив для наукової спільноти О.О. Браунера як історика зоологічної науки. Вчений писав про загальне захоплення природодослідників того часу ембріологічними дослідженнями, адже саме вони давали матеріал для розуміння еволюційної теорії британського вченого Ч. Дарвіна. Тому наводить такі слова А.А. Браунера: «Я это объясняю их увлечением сравнительной эмбриологией, давшей прекрасные материалы для генетических (т. е., эволюционных) выводов; все прочее было вне внимания наших именитых зоологов, а поэтому они и проглядели новый метод исследования и отдел зоологии – экспериментальный» [9, с. 313]. (Мова йшла про цикл експериментальних робіт В.І. Шманкевича з вивчення явища неотенії у пуголовків жаб. Правда, розмноження пуголовків досягти не вдалося, проте явища неотенії дослідник домігся лише у хвостатих амфібій (тритонів й амблістом (авт.).

Після закінчення Новоросійського (Одеського) університету майбутній вчений працював з 1881 по 1919 у різноманітних банківських установах, зокрема, 1888-1893 – член колегії Поземельного банку Варшави. Якраз у варшавський період свого життя (1888-1892) О.О. Браунер познайомився з Владиславом Казимировичем Тачановським, одним з відомих орнітологів того часу. Власне, В.К. Тачановський став тим неофіційним керівником, у якому зоолог О.О. Браунер мав гостру потребу і якого не мав за часів навчання в Новоросійському університеті. На той час В.К. Тачановський працював завідувачем зоологічного кабінету Варшавського університету та встиг опублікувати низку фауністичних робіт з орнітології.

Протягом 1901-1919 років – голова відділення Селянського земельного банку в Одесі. Водночас, у Херсонській губернській земській управі (1882-1888 – статистик, 1888-1890 завідувач відділу). За час роботи в Херсоні познайомився та подружився з відомим натуралістом Й.К. Пачоським, губернським ентомологом, який, крім занять ботанікою, що пізніше трансформувалося в стійкий інтерес – геоботаніку, займався вивченням орнітофауни Півдня Російської імперії.

О.О. Браунер у зв'язку з роботою в банківських структурах у цей час багато переїздив Півднем України. Оскільки він від природи був людиною допитливою, кмітливою та схильною до аналізу, розпочав принагідно дослідження степової фауни, визначав користь і шкоду певних видів тварин для сільськогосподарського виробництва, адже це певною мірою стосувалося його основної діяльності. Пізніше виявилося, що вчений випередив час, ведучи такого роду економіко-статистичні дослідження. Лише у 1915 році було офіційно створено Комісію з вивчення

природних продуктивних сил (на пропозицію В.І. Вернадського).

Від 1901 року розпочався одеський період життя О.О. Браунера: у цей час відбулося знайомство із зоологом П.М. Бучинським, ботаніком Г.І. Танфільєвим, іншими відомими вченими та природодослідниками.

Події жовтня 1917 року істотно змінили спосіб життя О.О. Браунера. Тож у 1917-1918 роках він працював головою Комітету сільськогосподарських курсів при Товаристві сільського господарства Південної Росії, якраз на їх базі 1918 року за безпосередньої участі Олександра Олександровича було створено Одеський сільськогосподарський інститут (ОСГІ). Тому вже з січня 1918 року він викладає у ньому курс сільськогосподарської зоології та тваринництва. Припускаємо, що в цей час вчений ще поєднував викладацьку роботу з управлінською в банку. Зі встановленням більшовицької влади банк було закрито, а О.О. Браунер знаходив розраду в науковій та викладацькій роботі. І не без успіху – уже з кінця 1919 року він працює деканом зоотехнічного факультету ОСГІ. Звільнений з посади декана на початку червня 1924 року у зв'язку із ліквідацією факультету [10].

Варто відзначити, що у ході підготовки статті виявлено розбіжності в поданні автобіографії вченого. Особливо це стосується часу роботи у заповіднику Асканія-Нова. О.О. Браунер був знайомий з Ф.Е. Фальц-Фейном особисто та підтримував з ним постійні дружні відносини, тому, природно, надавав практичну допомогу з облаштування заповідника та зоопарку в ньому. Пізніше, вже викладаючи в ОСГІ, одночасно працює в Асканії-Нова спочатку заступником директора з наукової роботи зоотехнічної станції (1918-1930), пізніше завідувачем наукової частини Інституту гібридизації і степової акліматизації тварин. У період з 1933 по 1935 роки

працював консультантом цього ж інституту. Протягом 1936-1938 працював завідувачем зоопарку [11].

Вважаємо за необхідне зробити декілька уточнень та припущень. Асканія-Нова як зоопарк з природними заповідними територіями створена 1875 року, а зоологічний музей було започатковано в 1898 році, серед його головних завдань було показати орнітофауну пролітних птахів, формувати колекції місцевих та акліматизованих у зоопарковій тварин. У музей експонувалося дві колекції: зоологічна (250 чучел та колекції яєць птахів) та археологічна колекції. Тому завідування науковою частиною вбачається закономірним та відповідним до креативних та прогностичних якостей зоолога О.О. Браунера. Як відомо, до управління заповідником Асканія-Нова причетні відомі вчені Й.К. Пачоський (1917) та П.К. Козлов (1917-1919), тому спільна праця з вченими такого рівня не тільки приносила насолоду від спілкування, а й збагачувала, розширювала світогляд і формувала розуміння перспективи. Вбачається, що це була опосередкована компенсація за відсутність наукового керівника на початковому етапі власних зоологічних та зоогеографічних досліджень О.О. Браунера. Можна припустити, що на певному етапі свого життя О.О. Браунер також був знайомий з В.І. Талієвим, який завдяки особистому знайомству з власником маєтностей часто проводив наукові дослідження на цілих землях Асканія-Нова. Сам О.О. Браунер вказав час свого першого візиту до Асканія-Нова – 1894 рік.

Оцінюючи діяльність О.О. Браунера в Асканія-Нова, відзначимо кілька важливих моментів. По-перше, весь складний період революції та громадянської війни, безпосередньо чи опосередковано, вчений опікувався збереженням унікальних природних багатств і надбаних природничо-наукових цін-

ностей, сконцентрованих на заповідника території. Цю діяльність він вів у співдружності з Й.К. Пачоським, П.К. Козловим, пізніше з В.В. Станчинським, О.А. Янатою, Б.К. Фортунатовим. Розумів неминучість підпорядкування заповідника новим суспільно-політичним орієнтирам та завданням, тому посилено захищав від переведення на виключно господарсько-практичне використання унікального природного комплексу заповідника. В Асканія-Нова засилля «господарників» було дуже сильним, тому у квітні 1924 року він змушений був виступити на нараді в Наркомземі УРСР та заявити, що «вся моя діяльність як завідувача науковою частиною і зоопарком пройшла в боротьбі за корми» [12, с 326]. По-друге, попри розпочаті «висуванцями» процеси перегляду та переорієнтації основних наукових завдань заповідника, які пізніше привели до переслідувань й арешту В.В. Станчинського та О.А. Янати, продовжував підтримувати з ними та іншими «неблагонадійними» працівниками нормальні стосунки. Потім О.О. Браунеру це пригадають, як пригадають і дворянське походження, тому й «забалотують» на виборах до Всеукраїнської Академії наук до відділення сільськогосподарських наук. Пізніше було встановлено, що прізвище вченого ЦК КП(б)У було занесено до «чорного» списку [13]. По-третє, О.О. Браунер як професійний педагог і практик, висловив свої міркування про рівень природничої освіти, зміст навчальних програм та рівень практичної підготовки випускників університетів, інститутів народної освіти. В організації освітнього процесу на той час йшли безкінечні пошуки форм і методів викладання, вчителі недостатньо знали тваринний та рослинний світ рідного краю, тому природознавство перетворилося в нецікаву навчальну дисципліну. Вважаючи це критикою існуючої

суспільно-політичної системи, 01.12.1930 р. вченого звільняють з викладацької роботи в ОСГП, яку перед цим відновив з червня 1925 року. Проф. Д.К. Третьяков допоміг влаштуватися в Інститут народної освіти, але десь за рік О.О. Браунера звільнили й звідти. Він став повністю віддаватися природознавчій та природоохоронній роботі, написанню книг, редакторській роботі.

До праці в Асканія-Нова О.О. Браунер повернувся у 1933 році. Однак на той час Асканія-Нова вже повністю перейшла працювати над виконанням завдань створеного на її базі Інституту гібридизації та акліматизації тварин Академії наук УРСР. Проте працював він там зі своїм учнем Заболотьким лише до 1938 року. Його «скоротили». Весь настрій та біль душі втішено життям людини передано в листі до свого друга, професора Б.М. Житкова:

«Дорогой Борис Михайлович! Вы, конечно, помните, что в древне-русской истории понималось под словом «изгой». Вот и я теперь асканийский изгой. По случаю сокращения штатов и вот послезавтра выезжаю из Аскания-Нова ... мне 81 год и 57 лет научной работы и «пожалуйста вон», без предупреждения. Мне стало обидно. А ведь я знаю Асканию с марта 1894 г., а в марте 1938 – изгой, итого – 44 года» [14].

У 1939 році вченому, на клопотання друзів, які не забули про нього, було присвоєно науковий ступінь доктора біологічних наук без захисту дисертації. Цей акт став визнанням особистого внеску О.О. Браунера у розвиток вітчизняної зоологічної та сільськогосподарської науки. Однак це відбулося на засіданні вченої ради Московської сільськогосподарської академії ім. К.А. Тімірязєва (РРФСР), але не в УРСР. Призначення пожиттєвої пенсії розміром у 300 рублів також відбулося в РСФСР, а не в УРСР [15, с. 6].

Оскільки нами за допомогою цієї статті робиться спроба розширити уяв-

лення про діяльність О.О. Браунера як зоогеографа та запропоновану ним схему зоогеографічного районування території України, використання результатів орнітологічних досліджень О.О. Браунера вбачається виправданим та причинно вмотивованим.

Вивчення птахів завжди входило до систематичних орнітологічних робіт О.О. Браунера як з міркувань загальної точки зору, так із практичної: користі чи шкоди, заподіюваної птахами. Щоб визначити це, спочатку змушені були вбивати птахів, щоб вивчити вміст їх шлунка, однак це робили здебільшого тоді, коли потрібно було не тільки вивчити вміст шлунка, і й здобути шкурку з нього. Тому спочатку дослідники обмежувалися повідомленнями загального характеру про вміст шлунка, наприклад, вказували на виявлених жуків, прямокрилих і т. д.

Однак такого роду дослідження не давали повного уявлення про видовий склад комах, риб, земноводних, плазунів та ссавців, які живляться комахами. Пізніший перехід до зважування шлунків добутих птахів давав уявлення про кількість спожитої їжі, проте знову не вирішував питання про характер трофічних відносин в ареалах поширення хижих видів птахів. Найбільш повне уявлення про характер трофічних зв'язків, на думку вченого, давало вивчення погадок деяких денних та всіх нічних хижих птахів. Вперше його запропонував І.Я. Шевирев у 1892 році (Шевырев И.Я. Насекомоядные птицы и облесение степей). Пізніше майже за цим методом обробив свої збори Й.К. Пачоський (1909, Материалы по вопросу о сельскохозяйственном значении птиц). Нарешті, в 1910 році вчені Д. Б. Померанцев та І.Я. Шевирев у роботі «Значення комахоїдних птахів в лісі і степу» вивчаючи живлення видів синиці великої (*Parus major*), дятлів (*Picinae*), дрофи (*Otis tarda*) та стре-

пета (*Tetrax tetrax*), провели облік по-гадків. Вони запропонували назвати його статистико-систематичний метод. На нашу думку, найбільш повно цей метод вивчення птахів використовував І.Г. Підоплічко у другій половині 20-х років ХХ ст., коли питання корисних та шкідливих диких тварин та птахів, зокрема, стало наріжним каменем у зоологічних дослідженнях, підпорядкованих питанню соціалістичного будівництва [16].

У згаданій роботі О.О. Браунер навів цілу систему інших, крім об'єктів живлення, критеріїв, за якими варто визначати корисність або шкідливість птахів, серед них істотне місце відведено явищам сезонності. Тому вчений вводить такі ознаки сезонів: 1) весняний (виведення пташенят); 2) літній (коли дозрівають ярі та озимі зернові); 3) осінній (різний для осілих), 4) зимовий (залежний від товщини снігового покриву). Особливо важливо звернути увагу на сезон вигодовування пташенят, оскільки живляться на тільки самі батьківські особини, а й вигодовують молодь.

Оскільки значну частину свого життя О.О. Браунер віддав вивченню тваринного світу півдня України, варто пригадати його власне зоогеографічні роботи. Накопичений ним особисто, його учнями та кореспондентами значний за обсягом фактичний матеріал про поширення хребетних та безхребетних тварин, дозволив йому зробити кілька важливих узагальнень, з часом вони стали загальноприйнятими. Спочатку це було декілька публікацій, які були систематизовані та викладені у зоогеографічному розділі підручника «Сільськогосподарської зоології», яка вийшла у світ 1923 року [17].

У загальних рисах прийнята О.О. Браунером схема зоогеографічного районування Бессарабії та південної України мала такий вигляд. Ці терито-

рії вчений розділив на три округи: 1) Бессарабсько-Волинську; 2) Чорноморську (Дніпровсько-бузький степ); 3) Азовську (Дніпровсько-азовський степ). За наявними даними можна стверджувати, що О.О. Браунер першим серед українських зоогеографів запропонував меншу структурну одиницю зоогеографічного поділу – округу.

На думку О.О. Браунера, найбільш багатою видами була флора та фауна Бессарабсько-Волинської округи. Причину такого біорізноманіття вчений вбачав у тому, що Бессарабія знаходилася далеко від льодовикового покриву, тому в ній збереглися найбільш давня рослинність і тваринний світ.

У багатьох своїх наукових працях (вперше у 1907 р.) вчений чимало уваги приділив питанню історичної зоогеографії Південної степової та частково Лісостепової зони УРСР. Висунутий ним уперше в 1906-07 роках поділ степової смуги на зоогеографічні дільниці він удосконалив у 1923 році. У розділі «Зоогеографічний нарис» вчений дав конспект зоогеографічного поділу Східної Європи і на цьому фоні досить детально розробив питання про районування нашої степової смуги. Поклавши в основу схему зоолога М.О. Мензбіра від 1882 року, О.О.Браунер поділив Чорноморську провінцію або Чорноморсько-Азовську смугу на такі округи: 1) Бессарабсько-Волинську, яка охоплювала центральну та північну Бессарабію, 2) Чорноморську або Дніпровський-бузький степ, від лівого берега Дністра до правого берега Дніпра, залучаючи до цієї округи південну Бессарабію, 3) Азовську округу або Дніпровсько-азовський степ. Автор послідовно і переконано вважав, що в Бессарабії, від якої льодовик був далеко, збереглися найдавніші флора і фауна. Старовинним лісостепом виявилася північна частина Бессарабії разом із суміжними частинами кол. Поділля. Фауна цих місце-

востей являла собою середньоевропейський характер. Тут поширені європейський ховрашок (*Citellus citellus*), дикий кіт (*Felis silvestris*), західно-європейська водяна жаба (*Rana esculenta esculenta*), жаба прудка (*Rana dalmatina*), чіп (*Aspro zingel*), підкамінник (*Cottus poecilopus*) та бабки: (*Onychogomphus foscipatus*, *Cordulegaster annalatus*). Браунер іще 1906 року запропонував назвати цю округу **Бесарабсько-Волинською**.

Річка Дністер та простір побіля неї, за даними О.О. Браунера, мали досить своєрідний характер фауни, яка ближча за своїм складом до фауни Дунаю, ніж до Дніпра. Дністер та Дунай характеризувалися одними й тими самими видами хребетних, які виявилися в їх заплавах: дикий кіт (*Felis silvestris*), косар (*Plateleia leucorodia*), коровайка (*Plegadis falcinellus*), мала пірникоза (*Podiceps ruficollis*), харіус (*Thymalus thymalus*), у верхів'ях Дністра південна маренка (*Barbus meridionalis petenyi*), умбра (*Umbra umbra*), в пониззях Дністра чіп (*Aspro zingel*) та підкамінник (*Cottus poecilopus*). На думку Браунера, до підняття рівня Чорного моря Дністер та Дунай склали, мабуть, таку саму пару річок, як Буг та Дніпро.

Східною межею **Чорноморської округи**, за Браунером, були лівий берег Дністра. З півночі округи мала такі межі: річка Ягорлик – притока Дністра, Кодима – права притока Бугу, далі Синюха – ліва притока Бугу, притока Синюхи – річка Вись і, нарешті, річка Тясмин – права притока Дніпра.

Лісових форм у згаданій окрузі дуже мало. Із ссавців тут траплялися лісова сося (*Dyromis nitedula*); білки (*Sciurus vulgaris*) та лісової куниці (*Martes martes*), за свідченням Браунера, зовсім немає. Серед птахів теж немає видів, характерних для лісових біотопів, наприклад, строкаті дятли (*Dendrocopos major*), підкоришник (*Certhia familiaris*), повзик (*Sitta*

europaea) тощо. З плазунів тут зустрічалася зелена ящірка (*Lacerta viridis*), в декількох місцях знайдено ескулапового полоза (*Elaphe longissima*); не зустрінуто сірої ропухи (*Bufo bufo*) та бурих жаб (*Rana temporaria*, *Rana agilis*). Справжніх лісових видів представили тільки Бірзульський та Чорний ліси.

Азовська округа або Дніпровсько-азовський степ, за Браунером, межувала на заході з Дніпром та Чорним морем, на півдні – з Чорним морем, Кримськими горами – Сивашем та Азовським морем. Східна та північна межі дуже невиразні: Річка Дон до станиці Усть-Медведицької, а потім лінія на місто Красноград та річку Оріль.

Азовську округу О.О. Браунер за відповідними ознаками поділив на 5 дільниць: 1) Донецько-Донську, 2) Східне Задніпров'я, 3) Маріупольсько-Бердянське плато, 4) Південне Задніпров'я та 5) Кримський степ.

Зокрема, Донецько-Донська дільниця розташована на Донецькому кряжі. До неї входять також басейни Дону, Дінця та Міусу. Дільниця мала старовинну флору і фауну. Характерні форми: реліктовий вид – хохуля або вихухоль (*Desmana moschata*), кріт (*Talpa europaea*), сліпець (*Slapax microphthalmus*), сліпушок (*Ellobius talpinus*), земляний засць (*Allactaga jaculus*), ховрашок сірий (*Citellus pygmeus*), бабак (*Marmota bobac*), горностай (*Mustela erminea*) та інші. Для характеристики фауни інших дільниць автор не надав списків видів.

Поділ на дільниці, що його запропонував проф. Браунер, на думку зоогеографа М.В. Шарлеманя, складено переважно на основі теоретичних міркувань та вивчення гіпсометричної карти. Характеристика фауни дільниць досить невиразна. Треба сподіватися, що подальші дослідження підтвердять запропоновану схему поділу [18].

На думку І.І. Пузанова, запропонована Олександром Олександровичем

схема зоогеографічного районування південних степів була для свого часу істотним досягненням. Її широко використовували зоогеографи, які пізніше займалися районуванням території всієї України – М.В. Шарлемань (1937) при критичному аналізі сприйняття й використання, а також О.О. Мигулін (1938) [19]. Слід зауважити про зоогеографічні питання стосовно степової України наступне: цим, а також й іншим вченим варто було прийняти запропоновані О.О. Браунером ділянки за основу, обґрунтувати їх більш детально та глибоко й назвати, можливо, по-своєму. Недаремно Понтійський район у запропонованій системі зоогеографічних одиниць М.В. Шарлеманя (Зоогеографія УРСР, 1937) відповідає Чорноморській окрузі (Дніпровсько-бузькому степу) О.О. Браунера, а Меотійський – Азовській окрузі (Дніпровсько-азовському степу).

Фауніст і зоогеограф О.О. Мигулін запропонував поділити всю територію України на 16 районів, тому, наприклад, Східне Задніпров'я за системою поділу, запропованою О.О. Браунером, О.О. Мигулін називає Самаро-Орільським степом, Південне Задніпров'я – Надсиваським степом [20]. Принагідно відзначимо, що формуючи список хребетних України, вчений значною мірою використав результати фауністичних досліджень південно-західних територій України, зокрема, щодо видів-ендемів, властивих для цих територій.

На початку 20-х років ХХ ст. проф. В.П. Храчевич, відомий дослідник фауни хребетних Поділля, запропонував свою систему розподілу хребетних тварин в українських землях, позаяк вчений також досліджував питання зоогеографічного районування території України [21]. Характерно, що ним

зроблена одна з небагатьох спроб поєднати фізико-географічні та зоогеографічні райони. Тому, спираючись на досвід фізико-географічного районування проф. С. Городецького, вчений запропонував власну систему зоогеографічного районування території України:

1. Північний Подільсько-Волинський район;
2. Західний Придністрянський (Басарабсько-волинський, за Браунером, район);
3. Східний Надбужанський (або Київ-Подільський) район;
4. Південний передстеповий Балтійський район.

Маємо зазначити, що в основних своїх межах фізикогеографічні та зоогеографічні райони співпадають. На думку проф. В.П. Храчевича, значною мірою це пов'язано з минулим фауни Поділля. Автор вважав, що визначальним було існування колишньої рослинності, яка сформувала лісовий покрив на переважній більшості території Поділля. Пізніше внаслідок взаємного впливу лісу на степ та степу на ліс сформувався лісостеповий характер рослинності Поділля з перевагою лісу над степом. Порушила цю природну рівновагу потреба освоєння нових земель у зв'язку зі збільшенням людності, тобто в дію вступив найсильніший з відомих на сьогодні чинників впливу на природу – антропогенний.

Інший, не менш відомий зоогеограф, М.В. Шарлемань, спираючись на вивчення фауни ссавців та птахів, поділив степову смугу на Правобережний та Лівобережний райони. Тому степовий район Правобережжя або Херсонський степовий район (Чорноморська округа у розумінні проф. О.О. Браунера) та степовий район Лівобережжя (Азовська округа у розумінні проф. О.О. Браунера) стосувалися певної і

строго визначеної у географічному розумінні території. Суть – у прийнятих одиницях виміру та системі координат відліку: незалежно від того, стосується це поширення представників класу ссавців чи класу птахів [22].

Фауніст і зоогеограф І.Т. Сокур (1952), представник пізнішого покоління зоогеографів, в основу пропонованої ним системи зоогеографічного районування поклав природні фізико-географічні райони УРСР в нових географічних межах: Полісся, Лісостеп, Степ, Азово-Чорноморське узбережжя та радянські Карпати.

З погляду зоогеографічного розуміння фауну Полісся І.Т. Сокур поділив на 4 зоогеографічні дільниці: 1) Північна лісова; 2) Центральна поліська; 3) Дільниця великих річок Полісся; 4) Волинська озерна дільниця. Український Лісостеп, у свою чергу, у зоогеографічному відношенні розділено на три зоогеографічних зони: 1) Західна лісова; 2) Центральна лісова; 3) Лівобережна лісова зони. Степ України розподілено на такі зоогеографічні дільниці: 1) Західна степова; 2) Центральна степова; 3) Східна степова дільниці. Азово-Чорноморське узбережжя у зоогеографічному відношенні поділено на 2 рівновеликі дільниці: 1) Дільниця морських узбережжів; 2) Дільниця річкових плавнів. На основі існуючих даних про склад та розподіл фауни хребетних радянських Карпат І.Т. Сокур виділив три райони: 1) Передгірський; 2) Гірський лісовий; 3) Високогірний райони [23].

Група вчених Дніпропетровського університету опублікувала на основі найновіших даних навчальний посібник «Зоогеографічні особливості фауни України» (1990). У цьому посібнику вони навели основні дані про зоогеографічне районування України, проаналізували підходи до виділення зоогеографічних комплексів, навели приклади

деяких методик районування та дали зоогеографічний аналіз всіх хребетних Дніпропетровщини та прилеглих територій. Стосовно їх системи районування маємо відзначити, що в її основу покладено зоогеографічну карту Атласу Української та Молдавської РСР (1962). Запропоновані такі округи: 1) Поліська (з визначенням меж), 2) Лісостепова, 3) Степова, 4) Карпатська та 5) округа Гірського Криму [24].

Разом з тим, починаючи з кінця 50-х років ХХ ст. у питаннях вивчення закономірностей географічного поширення тварин намітилася тенденція повернення до оцінки їх розселення з біогеографічних позицій. Такі судження прозвучали на нараді з питань зоогеографії суші, проведеної у червні 1957 року в м. Львові [25]. Головне в судженнях такого порядку – потреба розуміння розвитку живого світу (рослин і тварин) у його нерозривній єдності та цілісності. Враховуючи сказане та декілька поодиноких пізніших публікацій подібного спрямування, вбачається необхідним говорити про початок нового періоду в розвитку досліджень про закономірності поширення хребетних тварин на території України.

Особистість та значення для науки зоолога О.О. Браунера як дослідника фауни України за різними її напрямками, вчителя й наставника студентів та молодих вчених, як вбачається, значно більше та різноманітніше, ніж дозволили показати, в силу різних причин, рядки запропонованої публікації.

Вчений був науковою індивідуальністю особливого толку: заняття зоологією та палеонтологією, спочатку як захоплення, з часом стало справою всього життя. Значну частину своїх статків і заробітків майбутній вчений витрачав на придбання книг та збирання різноманітних зоологічних і палеонтологічних колекцій. Як небайдужий гро-

мадянин і перспективно мислячий вчений, будучи офіційно непричетним до викладання навчальних дисциплін, підтримував наукові починання молодих вчених, підтримував матеріально та стимулював експедиційну діяльність. Відтак, є всі підстави вважати Олександра Олександровича Браунера новим типом вченого, який заняття наукою вів не за формальними ознаками, а зробив справою всього свого життя.

Відзначимо, що початок ХХ століття сприяв, у зв'язку з накопиченням значних масивів фактичних даних, появі цілої низки узагальнюючих наукових праць зоогеографічного спрямування. Тому запропонована в 1923 році О.О. Браунером система зоогеографічного районування не тільки засвідчили створення оригінальної зоогеографічної роботи, але й приналежність вченого до невеликої групи вчених, здатних до системного аналізу та узагальнення.

Викладені в «Сільськогосподарській зоології» (1923) міркування про

природу закономірностей розселення тварин на території України та, зокрема, у її південно-західній частині, збагатили вітчизняну науку відомостями про тваринний світ, зміну його в історичній перспективі та під впливом господарської діяльності людини. Якраз результати дослідження питань походження домашніх тварин та їх порід, проведеного О.О. Браунером протягом 1913-1923 років, сформували, як вбачається, цілісне уявлення про фауну Півдня України та центри походження диких і домашніх тварин.

Порівняльний аналіз запропонованої системи зоогеографічного районування О.О. Браунера стосовно зоогеографічних поділів українських територій М.В. Шарлеманя, В.П. Храмовича, О.О. Мигуліна, І.Т. Сокура та інших вчених дає підстави стверджувати їх часово-просторову відповідність загальному розвитку української зоогеографії, обумовлену об'єктивним розвитком наукової думки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мазурмович Б.Н. Иван Иванович Пузанов. 1885-1971 / Б.Н. Мазурмович. – М.: Наука, 1976. – 88 с.
2. Кошелев А.И. Зоолого-экологические прогнозы и рекомендации в научных работах А.А. Браунера. Насколько они оправдались и воплощены в жизнь? / А.И. Кошелев // Известия музейного фонда им. А.А. Браунера, 2007. – Т.1. – № 1. – С. 19-24.
3. Борейко В.Е. Популярный биографо-библиографический словарь-справочник заповедного дела и охраны природы Украины, царской России и СССР (1860-1960) / В.Е. Борейко. – Т. 1 (А – М). Серия: история охраны природы. Вып.4.– К.: КЭНЦ, 1995. С. 98-100.
4. Криштофович А.Н. А.А. Браунер (К 80-летию со дня рождения) /
- А.Н. Криштофович // Природа. – 1937. – № 4. – С. 145-152.
5. Шарлемань М.В. Зоогеография УРСР (Материали до вивчення географічного поширення наземних хребетних УРСР) / М.В. Шарлемань. – К.: Вид-во АН УРСР, 1936. – 234 с.
6. Пузанов И.И. Столетние итоги зоологических исследований в Одессе / И.И. Пузанов // Труды Одесского университета: Юбил. науч. сессия, посвященная 300-летию воссоединению Украины с Россией. – К.: Изд-во Киевск. ун-та, 1954. – С 73-83.
7. Пузанов И.И. Заслуги А.А. Браунера в изучении фауны и зоогеографии степной Украины И.И. Пузанов // Проблемы географии суши: Материалы совещ., состоявшегося в г. Львове 1 – 9 июля 1957 г. – С 210-215.

8. Пузанов И.И. Роль А.А. Браунера в изучении природы Молдавии И.И. Пузанов // Труды объединенной Научной Сессии Молд. филиала АН СССР. – Т. 2. – Кишинев: «Карта молдовеняска», 1959. – С. 289-293.

9. Пузанов И.И. Александр Александрович Браунер. Жизнь и научная деятельность / И.И. Пузанов // Труды Ин-та истории естествознания и техники АН СССР. – 1960. – Т. 32. – Вып. 7. – С. 309-371.

10. Пузанов И.И. Там само.

11. Curriculum vitae // Известия музейного фонда им. А.А. Браунера. – Том IV. – № 1. – 2007. – С. 3-7.

12. Пузанов И.И. Там само.

13. Борейко В.Е. Там само.

14. Российский государственный архив естествознания (РГАЕ). Ф. 608, Оп. 1., Д. 42, лл. 40-41.

15. Curriculum vitae. Там само.

16. Браунер А.А. О вредных и полезных птицах Бессарабии / А.А. Браунер. – Кишинев, 1912. – 58 с.

17. Браунер А.А. Сельскохозяйственная зоология / А.А. Браунер. – Одесса: Госиздат Украины, 1923. – 413 с., с рис. И 9 карт.

18. Шарлемань М.В. Зоогеографічні райони України / М.В. Шарлемань. – К., 1926. – 12 с.

19. Пузанов И.И. Заслуги А.А. Браунера в изучении фауны и зоогеографии степной Украины И.И. Пузанов // Проблемы географии суши: Материалы совещ., состоявшегося в г. Львове 1 – 9 июля 1957 г. – С 210-215.

20. Мигулін О.О. Звірі УРСР (Матеріали до фауни) / О.О. Мигулін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1938.

21. Храневич В.П. Нарис фавни Поділля / В.П. Храневич. – Вінниця: Кабінет виуч. Поділля, 1925. – 128 с.

22. Шарлемань М.В. Зоогеографія УРСР. (Матеріали до вивчення географічного поширення наземних хребетних УРСР). Там само.

23. Сокур І.Т. Зоогеографічне районування УРСР. Лекція для студентів-заочників пед і уч. ін-тів / І.Т. Сокур. – К, Рад. школа, 1952. – 28 с.

24. Зоогеографические особенности фауны Украины. [Сост. В. Булахов, О. Мясоедова, А. Губкин и др.]. – Днепропетровск: ДГУ, 1990. – 72 с.

25. Проблемы географии суши: Материалы совещания, состоявшегося в г. Львове 1 – 9 июля 1957 г. – 345 с.

Рогожа М.Н. А.А. Браунер и его зоогеографические исследования Юга Украины. В статье проанализированы различные аспекты деятельности А.А. Браунера по вопросам зоогеографических исследований Юга Украины, их сравнение с работами других зоогеографов Украины.

Ключевые слова: А.А.Браунер, зоогеография, фауна, систематика, история зоологии.

Rogozha M.N. A.A. Browner and zoogeographic studies of the South of Ukraine. Various dimensions of A.A.Brauner's activity on zoogeography of the South of Ukraine are analyzed in the paper as well as the comparative analysis of his researches with other zoogeographers contributions in that field.

Keywords: A.A.Brauner, zoogeography, fauna, taxonomy, history of zoology.